

Narodowy, a więc czyj? Dlaczego w Polsce nie powstają kolejne parki narodowe i jak to zmienić

Parki narodowe to obecnie najskuteczniejsza forma ochrony przyrody w Polsce. Skuteczność ta zapewniona jest zapisami Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody¹, w myśl których w granicach parku narodowego ochronie podlega cała przyroda oraz walory krajobrazowe. W praktyce ochrona ta realizowana jest przede wszystkim poprzez szeroki katalog ograniczeń, niespotykanych na innych obszarach chronionych z wyjątkiem rezerwatów przyrody.

Ubiegłoroczny raport IBPES², międzynarodowego ciała naukowego promującego politykę opartą na ochronie bioróżnorodności, wskazuje, że od skutecznej ochrony przyrody zależy nie tylko dobrostan, ale wręcz przetrwanie ludzkości. Niektóre środowiska naukowe twierdzą, że powinniśmy objąć ochroną nawet 50% powierzchni Ziemi, by zapewnić przyszłym pokoleniom relatywny pokój i dobrobyt³. Polska, gdzie parki narodowe zajmują jedynie 1,1% powierzchni kraju, wypada na tym tle bardzo niekorzystnie. Nie dorównujemy w tym względzie również średniej unijnej, która wynosi 3,4%⁴.

Kolejne polskie władze zdają się dostrzegać ten problem. W kolejnych edycjach Programu ochrony i zrównoważonego użytkowania

¹ Ustawa z dnia z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.

² Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES), Global Assessment on Biodiversity and Ecosystem Services, Paryż 2019 <https://ipbes.net/global-assessment-report-biodiversity-ecosystem-services>.

³ E. O. Wilson, *Half-Earth: Our Planet's Fight for Life*, Liveright Publishing Corporation, Nowy Jork 2016.

⁴ *Ukraina daje przykład Polsce. Tworzy nowe parki narodowe!* <https://media.wwf.pl/pr/434139/ukraina-daje-przyklad-polsce-tworzy-nowe-parki-narodowe>, 14.11.2019.

różnorodności biologicznej⁵ Rada Ministrów deklaruje potrzebę utworzenia co najmniej trzech nowych parków narodowych – Mazurskiego, Turnickiego i Jurajskiego – i powiększenia czterech istniejących: Babiogórskiego, Białowieskiego, „Bory Tucholskie” i Karonoskiego. Tylko ten ostatni park udało się powiększyć w ostatnim dwudziestoleciu⁶.

Deklaracje te popiera nasze społeczeństwo – według ubiegłorocznych badań 80% Polek i Polaków chce tworzenia nowych parków narodowych⁷. Tymczasem Ujście Warty, ostatni park narodowy utworzony w Polsce, powstał prawie dwie dekady temu.

Jakie są przyczyny tej sytuacji i co można zrobić, by ją zmienić? Odpowiedzi na te pytania udziela analiza prawnych i ekonomicznych uwarunkowań tworzenia i powiększania parków narodowych, przeprowadzona przez Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych (CASE) w 2019 r. Opracowanie oparto na ogólnodostępnych danych i informacjach uzyskanych podczas wywiadów z wójtami i starostami z terenów, na których istnieją lub są projektowane parki narodowe.

Analiza prawodawstwa dotyczącego parków narodowych potwierdziła opinie powtarzane od lat wśród przyrodników i prawników, w myśl których bezpośrednim źródłem problemu jest jeden zapis ustawy o ochronie przyrody (dalej: u.o.p.), wprowadzony nowelizacją z 2000 roku. Zgodnie z art. 10 ust. 2 u.o.p. określenie i zmiana granic parku narodowego może nastąpić po uzgodnieniu z właściwymi miejscowo organami uchwałodawczymi jednostek samorządu terytorialnego, na obszarze których planuje się powyższe zmiany⁸. Kluczowym terminem jest tu „uzgodnienie”, które w przeciwieństwie do opiniowania jest procedurą wiążącą. W praktyce oznacza to, że władze gminy zamieszkałej przez, na przykład, 1 500 osób, mogą decydować o ochronie dziedzictwa przyrodniczego 38-milionowego społeczeństwa.

Niestety, samorządy chętnie wykorzystują procedurę uzgodnienia, by blokować tworzenie i powiększanie parków narodowych na swoim

⁵ Uchwała Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2015 r. w sprawie zatwierdzenia „Programu ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej wraz z Planem działań na lata 2015–2020”, M.P. 2015 poz. 1207.

⁶ Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 9 listopada 2015 r. w sprawie Karonoskiego Parku Narodowego. Dz.U. 2015 poz. 2002.

⁷ Kantar Millward Brown. *Postawy Polek i Polaków wobec polityki ochrony środowiska*. 2019. <https://media.wwf.pl/pr/429400/polacy-to-ekopatrioci-chca-oze-parkow-narodowych-i-transportu-publiczn>. 14.11.2019.

⁸ Ustawa z dnia z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.

terenie. Z wywiadów z przedstawicielami samorządów z terenów, gdzie istnieją lub projektowane są parki narodowe wynika, że samorządowcy obawiają się ograniczeń obowiązujących w parkach narodowych, zarówno w kontekście działań samego samorządu, jak i osób prywatnych. Wskazywano, że w przypadku utworzenia parku gmina utraci możliwość realizacji inwestycji celu publicznego, a mieszkańcy – swobodnego zagospodarowywania swoich nieruchomości, zbioru płodów runa leśnego czy zakupu drewna.

Ponadto, w ocenie respondentów samorzady są niesprawiedliwie obciążone kosztami funkcjonowania parków narodowych, jednocześnie nie mogą liczyć na wsparcie ze strony państwa. Wśród uciążliwości związanych z potencjalnym utworzeniem parku samorządowcy wskazywali niższe wpływy do budżetu z tytułu niektórych podatków, utracone korzyści związane z brakiem możliwości realizacji części inwestycji celu publicznego, rozwoju zabudowy mieszkaniowej i niektórych sektorów lokalnej gospodarki.

Równie często wskazywanym aspektem problemu jest chroniczne niedofinansowanie parków narodowych. Jest to istotne, ponieważ większość projektowanych parków w części lub w całości zlokalizowana jest na terenach administrowanych obecnie przez Lasy Państwowe. W przypadku utworzenia parku narodowego pracownicy Lasów Państwowych albo straciliby zatrudnienie, albo zostaliby zatrudnieni w nowo powstałym parku na znacznie gorszych warunkach finansowych.

Dobrze ilustruje to przykład Puszczy Białowieskiej, gdzie w trzech nadleśnictwach pracuje ponad 150 osób⁹. Średnia liczebność załogi parku narodowego w Polsce to 60–70 osób. Średnia pensja brutto pracownika Lasów Państwowych wynosi ok. 8 tysięcy złotych¹⁰, a pracownika parku – ok. 4 tysięcy¹¹. Samorządowcy wskazywali, że leśnicy i ich rodziny pełnią ważną rolę w lokalnej gospodarce, ponieważ mają dobrą sytuację finansową i zasilają lokalną gospodarkę swoimi pieniędzmi. Pracownicy parków narodowych nie mogą z nimi konkurować w tej kwestii.

W tym kontekście należy również podkreślić sprzeciw samych Lasów Państwowych wobec tworzenia form ochrony na terenach administrowanych przez ten podmiot. Na szczeblu instytucjonalnym obawy tego podmiotu w odniesieniu do parków narodowych zostały

⁹ T. Wesołowski et al., *Park Narodowy Puszczy Białowieskiej – ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności*. www.forestbiology.org (2018), Article 2: 1–28, s. 9.

¹⁰ *Rocznik Statystyczny Leśnictwa*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019, s. 212.

¹¹ www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3D2CAFDB.

bezpośrednio wyartykułowane w Strategii Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe na lata 2014–2030, gdzie wzrost powierzchni obszarów chronionych wskazano jako zagrożenie dla tej instytucji¹².

Opór obecny jest również wśród samych pracowników Lasów Państwowych, ponieważ z przyczyn opisanych powyżej plany tworzenia parków narodowych budzą u leśników obawy przed pogorszeniem ich statusu ekonomicznego i społecznego¹³. Lasy Państwowe są aktywnie zaangażowane w politykę na szczeblu lokalnym, a ich pracownicy – z uwagi na status ekonomiczny i historyczno-społeczne konotacje pełnionych funkcji – to często ważni członkowie lokalnych społeczności. Dlatego też sprzeciw tej instytucji w stosunku do tworzenia parków narodowych ma istotny wpływ na stanowisko władz samorządowych¹⁴.

Reasumując, na mocy obowiązujących przepisów władze samorządowe mają możliwość blokowania inicjatyw tworzenia i zmiany granic parków narodowych. Korzystają z niej chętnie, ponieważ obawiają się ograniczeń rozwojowych i obciążeń finansowych związanych z funkcjonowaniem obszarów chronionych, a sprzeciw Lasów Państwowych, wynikający w znacznej mierze z niedofinansowania parków narodowych, ugruntowuje ich negatywne stanowisko.

Wznowienie rozwoju systemu parków narodowych w Polsce wymaga odniesienia się do wszystkich przedstawionych aspektów problemu. Poniższe propozycje konkretnych rozwiązań są efektem analizy obowiązujących przepisów oraz wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami władz samorządowych z obszarów sąsiadujących z parkami narodowymi w pierwszym i drugim kwartale 2019 roku.

Ograniczenie kompetencji samorządów w procesie tworzenia i powiększania parków narodowych

Pierwszym krokiem jest zmiana kompetencji samorządów w odniesieniu do procesu tworzenia i powiększania parków narodowych, ponieważ obecnie władze samorządowe mają w tej kwestii uprawnienia równe Radzie Ministrów. W praktyce oznacza to konieczność przeformułowania art. 10 ust. 2 ustawy o ochronie przyrody.

¹² *Strategia Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe na lata 2014–2030*. <http://zlpw rp.pl/wp-content/uploads/2014/08/strategia-LP.pdf>, 14.11.2019.

¹³ K. Niedziałkowski, *Dlaczego leśnicy nie chcą rozszerzenia Białowieskiego Parku Narodowego? Motywacja pracowników Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe w perspektywie aktorów społecznych zaangażowanych w dyskusję wokół Puszczy Białowieskiej*, „Leśne Prace Badawcze”, grudzień 2016, s. 363–364.

¹⁴ T. Wesołowski et al., *Park Narodowy...*, op. cit., s. 12.

Zapis

Określenie i zmiana granic parku narodowego może nastąpić po uzgodnieniu z właściwymi miejscowo organami uchwalodawczymi jednostek samorządu terytorialnego

należy zastąpić zapisem:

[...] może nastąpić po zaopiniowaniu przez właściwe miejscowo organy uchwalodawcze jednostek samorządu terytorialnego.

Udzielenie wsparcia samorządom „parkowym”

Nowelizacja ustawy o ochronie przyrody powinna być jedynie punktem wyjścia do szerszych zmian. Podstawowym gwarantem skuteczności ochrony przyrody jest jej trwałość. Z wieloletnich doświadczeń na tym polu wynika, że trwała ochrona przyrody bez wsparcia lokalnych społeczności jest bardzo trudna¹⁵. W związku z tym należy nie tylko zmienić uprawnienia samorządów dotyczące tworzenia i powiększania parków narodowych, ale także zapewnić im konkretne wsparcie państwa. Te rozwiązania wciąż mogą być niewystarczające, jeżeli poprawie nie ulegnie sytuacja finansowa parków narodowych.

W przeprowadzonych przez CASE wywiadach przedstawiciele władz samorządowych z terenów, gdzie projektowane są parki narodowe, podkreślali, że w przypadku utworzenia parku narodowego oczekują od państwa wsparcia finansowego. Są to oczekiwania o tyle uzasadnione, że obowiązek zrekompensowania samorządom dochodów utraconych w związku z utworzeniem na ich terenie restrykcyjnej formy ochrony przyrody wynika z konstytucyjnych zasad państwa prawnego, zasady pomocniczości oraz konieczności zapewnienia jednostkom samorządu terytorialnego udziału w dochodach publicznych odpowiednio do przypadających im zadań¹⁶.

Pierwszą i najczęściej wskazywaną w wywiadach kwestią jest rekompensata strat, które samorządy ponoszą z uwagi na obniżone stawki niektórych podatków płaconych przez parki narodowe. Przykładem takiego podatku jest podatek leśny, który parki narodowe płacą w obniżonej, 50% stawce¹⁷. Z czysto podatkowego punktu widzenia dla gminy bardziej opłacalne jest posiadanie w swoich granicach lasu

¹⁵ D. Sześciło, 2011. *Regulacja tworzenia i powiększania parków narodowych w Polsce. Propozycja ClientEarth Poland na rzecz modelu partycypacyjnego*. Warszawa, s. 12.

¹⁶ Op. cit. s. 12.

¹⁷ Ustawa z dnia 30 października 2002 r. o podatku leśnym, Dz.U. 2002 nr 200 poz. 1682.

administrowanego przez Lasy Państwowe niż chronionego w ramach parku narodowego. Wobec tego punktem wyjścia do wspierania jednostek samorządu terytorialnego jest rekompensata przez państwo utraconych wpływów z podatku leśnego. Jest to rozwiązanie oparte na istniejących mechanizmach, ponieważ utrata wpływu z innych podatków, np. podatku od nieruchomości, już teraz jest gminom rekompensowana na podstawie rozporządzenia Ministra Rozwoju i Finansów z 2016 r.¹⁸.

Kolejnym rozwiązaniem wskazywanym przez przedstawicieli władz samorządowych było ułatwienie gminom „parkowym” pozyskiwania środków finansowych z funduszy unijnych i krajowych. Gminy, gdzie istnieją lub mają powstać parki narodowe, często z uwagi na peryferyjne położenie, niski poziom industrializacji i urbanizacji mają do dyspozycji ograniczone środki finansowe. Jest to istotna przeszkoda w ubieganiu się o dotacje, ponieważ gmin tych często nie stać na zapewnienie wymaganego przez grantodawców wkładu własnego. Gminy „parkowe” nie są również wyraźnie premiovane przy ocenie wniosków o dofinansowanie. Obecnie premiovany status tzw. „zielonej gminy” przysługuje tym gminom, które w 50% pokryte są formami ochrony przyrody: parkiem narodowym, obszarami Natura 2000 lub rezerwatem przyrody, a dodatek punktowy z tego tytułu wynosi jedynie 5 punktów¹⁹.

Aby status „zielonej gminy” przekładał się na realne ułatwienia w pozyskiwaniu funduszy zewnętrznych, należy zmienić kryteria jego przyznawania w kontekście parków narodowych i ich otulin. Status „zielony” powinien przysługiwać tym gminom, w których co najmniej 20% powierzchni stanowi park narodowy lub jego otulina. Obecne kryteria otulinę całkowicie pomijają, tymczasem jest to obszar, na którym również obowiązują pewne ograniczenia wynikające z ochrony przyrody parku narodowego. Korzystnym krokiem byłoby również zwiększenie premii punktowej za status „zielonej gminy” do 10 punktów. Wreszcie gminy, gdzie udział powierzchniowy parku narodowego lub jego otuliny wynosi 50% lub więcej, powinny być całkowicie zwolnione z obowiązku zapewnienia wkładu własnego.

¹⁸ Rozporządzenie Ministra Rozwoju i Finansów z dnia 9 grudnia 2016 r. w sprawie zwrotu utraconych przez gminy dochodów z tytułu zwolnienia z podatku od nieruchomości w parkach narodowych, rezerwach przyrody oraz przedsiębiorców o statusie centrum badawczo-rozwojowego, Dz.U. 2016 poz. 2083.

¹⁹ www.google.com/search?q=zielona+gmina+nfo%C5%9Bbigw&rlz=1C1G-CEV_enGB824GB824&oq=zielona+gmina+nfo%C5%9Bbigw&aqs=chrome..69i57.7376j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8.

Dofinansowanie parków narodowych

Zarówno z wywiadów z przedstawicielami władz samorządowych, jak i z innych analiz eksperckich wynika, że głównym oponentem tworzenia parków narodowych są Lasy Państwowe, a konkretnie ich jednostki administracyjne powiązane kompetencyjnie z obszarami projektowanych parków²⁰. W ocenie samorządowców wynika to ze zrozumiałej obawy pracowników Lasów Państwowych przed utratą zatrudnienia i pogorszeniem swojej sytuacji życiowej i statusu ekonomicznego w przypadku zatrudnienia w nowo powstałym parku narodowym.

Rozwiązaniem tego problemu mogłaby być gwarancja zatrudnienia pracowników Lasów Państwowych z nadleśnictw, które mają być przekształcone w park narodowy, w nowo powstałym parku. Jest to rozwiązanie łatwe w implementacji, ponieważ od strony legislacyjnej wymaga jedynie wprowadzenia zapisu w ustawie o ochronie przyrody zobowiązującego dyrektorów tworzonych lub powiększanych parków narodowych do przedstawienia propozycji zatrudnienia pracowników nadleśnictw, którzy tracą pracę w nadleśnictwie w związku z tworzeniem/powiększeniem parku narodowego.

W praktyce jest to jednak rozwiązanie niewystarczające z uwagi na znaczne dysproporcje w uposażeniu pracowników Lasów Państwowych i parków narodowych, wynikające z chronicznego niedofinansowania tych ostatnich. Jak wskazano powyżej, średnia płaca w Lasach Państwowych wynosi ok. 8 tysięcy złotych brutto, a w parkach – ok 4 tysięcy, przy czym znaczna część pracowników parków zarabia 2,5– 3,7 tysięcy brutto²¹. Gwarancja zatrudnienia w parku narodowym będzie zatem rozwiązaniem skutecznym jedynie w przypadku zrównania zarobków pracowników parków narodowych i Lasów Państwowych. Nie stanowiłoby to istotnego obciążenia dla finansów państwa, ponieważ w parkach narodowych obecnie pracuje jedynie nieco ponad 1500 osób. Zrównanie ich zarobków z uposażeniem pracowników Lasów Państwowych wiązałoby się z koniecznością przeznaczenia na ten cel środków w wysokości ok. 4,5 mln zł rocznie. Kwota ta wzrosłaby proporcjonalnie wraz z utworzeniem nowych parków i zatrudnieniem w nich kolejnych kilkudziesięciu do kilkuset osób.

Potencjalnym źródłem finansowania wdrożenia powyższych rozwiązań, wskazywanym przez ekspertów CASE, byłby nowy fundusz celowy będący w dyspozycji Ministra Środowiska – Fundusz Parków

²⁰ T. Wesołowski et al., *Park Narodowy Puszczy Białowieskiej – ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności*. www.forestbiology.org (2018), Article 2: 1–28, s. 12.

²¹ Op. cit. s. 12.

Narodowych, zasilany środkami pochodzącymi z budżetu Lasów Państwowych. Obecnie część działalności parków narodowych również finansowana jest z funduszu celowego Lasów Państwowych – Funduszu Leśnego – przeznaczonego na wyrównywanie niedoborów środków finansowych w nadleśnictwach. Deklarowane wsparcie Lasów Państwowych dla parków narodowych wynosi niecały 1% przychodów ze sprzedaży drewna, to jest np. w 2018 roku ponad 68 mln zł, a realne (rzeczywiste) wsparcie jest mniejsze i wyniosło w przywołanym roku nieco ponad 49 mln zł, czyli 0,7% przychodów uzyskanych przez Lasy Państwowe ze sprzedaży drewna²².

Środki te są jednak nieadekwatnie niskie w stosunku do potrzeb i przeznaczane jedynie na ochronę ekosystemów leśnych oraz tylko na te przedsięwzięcia, które zyskają aprobatę Lasów Państwowych. Dysponowanie środkami z Funduszu Parków Narodowych odbywałoby się poza kontrolą Lasów Państwowych. Środki z Funduszu byłyby przeznaczane na dowolne cele związane z działalnością parków narodowych, w tym na premie dla pracowników. Proponuje się, by Dyrekcja Generalna Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe przekazywała na ten cel środki w wysokości stanowiącej równowartość min. 2% przychodów uzyskanych przez Lasy Państwowe ze sprzedaży drewna.

Podsumowanie

Podsumowując, analiza prawno-ekonomicznych uwarunkowań procesu tworzenia i powiększania parków narodowych w Polsce potwierdziła wyrażane wielokrotnie stanowisko środowisk naukowych i ekologicznych. Bezpośrednia przyczyna impasu w rozwoju sieci parków narodowych leży w zbyt dużych kompetencjach samorządów wynikających z ustawy o ochronie przyrody. Jednak trwałe rozwiązanie tego problemu wymaga zmian, które znacznie wykraczają poza modyfikację jednego kluczowego zapisu w ustawie o ochronie przyrody. Zarówno analiza prawno-ekonomiczna, jak i wypowiedzi przedstawicieli władz samorządowych wskazują na istotną rolę Lasów Państwowych zarówno w kontekście przyczyn, jak i potencjalnych rozwiązań przedmiotowego problemu. Przede wszystkim jednak państwo polskie powinno wziąć realną odpowiedzialność finansową za obszary chronione, które mają zabezpieczać dla przyszłych pokoleń najcenniejsze przyrodniczo tereny naszego kraju.

²² Por. *Sprawozdanie finansowo-gospodarcze za 2018 rok, Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe*, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa 2019, s. 19.

LITERATURA

Akty prawne:

- Rozporządzenie Ministra Rozwoju i Finansów z dnia 9 grudnia 2016 r. w sprawie zwrotu utraconych przez gminy dochodów z tytułu zwolnienia z podatku od nieruchomości w parkach narodowych, rezerwach przyrody oraz przedsiębiorców o statusie centrum badawczo-rozwojowego, Dz.U. 2016 poz. 2083
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 9 listopada 2015 r. w sprawie Karkonoskiego Parku Narodowego. Dz.U. 2015 poz. 2002
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2015 r. w sprawie zatwierdzenia „Programu ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej wraz z Planem działań na lata 2015–2020”, M.P. 2015 poz. 1207.
- Ustawa z dnia z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.
- Ustawa z dnia 30 października 2002 r. o podatku leśnym, Dz.U. 2002 nr 200 poz. 1682

Publikacje naukowe i raporty:

- Kantar Millward Brown. *Postawy Polek i Polaków wobec polityki ochrony środowiska*. 2019.
- Niedziałkowski K., *Dlaczego leśnicy nie chcą rozszerzenia Białowieckiego Parku Narodowego? Motywacja pracowników Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe w perspektywie aktorów społecznych zaangażowanych w dyskusję wokół Puszczy Białowieckiej*. *Leśne Prace Badawcze*, grudzień 2016, s. 363–364.
- Rocznik Statystyczny Leśnictwa*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2019, s. 212.
- Sprawozdanie finansowo-gospodarcze za 2018 rok*, Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa 2019, s. 19.
- Sześciło D., 2011. *Regulacja tworzenia i powiększania parków narodowych w Polsce. Propozycja ClientEarth Poland na rzecz modelu partycypacyjnego*, Warszawa, s. 12.
- Wesołowski T. et al., *Park Narodowy Puszczy Białowieckiej – ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności*. www.forestbiology.org (2018), Article 2: 1–28, s. 9.
- Wilson E. O., *Half-Earth: Our Planet's Fight for Life*, Liveright Publishing Corporation, Nowy Jork 2016.

Źródła elektroniczne:

- Gawłowski S.. Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Środowiska – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 9721 w sprawie zatrudnienia w Ministerstwie Środowiska [www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp? key=3D2CAFDB](http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3D2CAFDB), 14.11.2019.
- Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES), Global Assessment on Biodiversity and Ecosystem Services, Paryż 2019 <https://ipbes.net/global-assessment-report-biodiversity-ecosystem-services>.
- Karpa- Świderek K. *Ukraina daje przykład Polsce. Tworzy nowe parki narodowe!* <https://media.wwf.pl/pr/434139/ukraina-daje-prz-yklad-polsce-tworzy-nowe-parki-narodowe>, 14.11.2019.
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Oferta dla „zielonych gmin” na lata 2015–2020.* www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjf3a7hupDsAhXBMewKHfNxAXQQFjAAegQIBBAB&url=https%3A%2F%2Fwww.nfosigw.gov.pl%2Fdownload%2Fgfx%2Fnfosigw%2Fpl%2Fnfopisy%2F542%2F76%2F2%2Fulotka_zielone_gminy.pdf&usg=AOvVaw2BsBeqOtzYzTHX4rdRqcAv.
- Nieżnański P. *Polacy to ekopatrioci – chcą OZE, Parków Narodowych i transportu publicznego.* <https://media.wwf.pl/pr/429400/polacy-to-ekopatrioci-chca-oze-parkow-narodowych-i-transportu-publiczn.>, 14.11.2019.
- Strategia Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe na lata 2014–2030.* <http://zlpwpr.pl/wp-content/uploads/2014/08/strategia-LP.pdf>, 14.11.2019.